

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ПРЯМИХ ПОДАТКІВ В УКРАЇНІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVIII СТ.

LEGAL REGULATION OF DIRECT TAXES IN UKRAINE IN THE SECOND HALF OF THE SEVENTEENTH – EARLY EIGHTEENTH CENTURIES

Шевердін М.М.,

*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри історії держави і права України та зарубіжних країн
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого*

Стаття присвячена висвітленню становлення та розвитку прямого оподаткування в Україні в другій половині XVII – першій половині XVIII ст. Автор аналізує види прямих податків, що стягувалися в цей період. Заснування Малоросійської колегії в 1722 р. знаменувало різкий поворот у фінансовій сфері та проведення податкової реформи.

Ключові слова: прями податки, Гетьманщина, стація, подимне, Малоросійська колегія.

Статья посвящена освещению становления и развития прямого налогообложения в Украине во второй половине XVII – первой половине XVIII вв. Автор анализирует виды прямых налогов, взимаемых в этот период. Учреждение Малороссийской коллегии в 1722 г. знаменовало резкий поворот в финансовой сфере и проведение налоговой реформы.

Ключевые слова: прямые налоги, Гетманщина, стация, подымное, Малороссийская коллегия.

The article is devoted to the establishment and development of direct taxation in Ukraine in the second half of the XVII th – early XVIII th centuries. The author analyzes the types of direct taxes levied during this period. The establishment of the Little Russian Collegium in 1722 marked a sharp turn in the financial sector and tax reform.

Key words: direct taxes, Hetmanate, stationary, podymne, Little Russian Collegium.

Постановка проблеми. Розвиток в Україні демократичної правової держави нерозривно пов'язаний зі створенням прозорої ефективної системи оподаткування. Тому дослідження еволюції правового регулювання фінансових інститутів та податків є актуальним і сьогодні. Особливий інтерес викликає правове регулювання прямих податків в Україні в період боротьби українського народу за незалежність (друга половина XVII ст.) та в період широкої автономії України в складі Російської держави (початок XVIII ст.) Цей період в історичних та історико-правових працях згадується під узагальнюючою назвою «Гетьманщина».

Актуальність дослідження обумовлена тим, що об'єктивне, всебічне вивчення правового регулювання прямих податків в Україні в період Гетьманщини дозволить глибше зрозуміти правову природу податкових інститутів та може бути корисним для сучасної правової науки та практики.

Метою статті є висвітлення правового регулювання прямих податків в Україні в другій половині XVII – на початку XVIII ст. Задачами статті є дослідження еволюцію прямого оподаткування в період Гетьманщини на території України.

Історіографія дослідження. Система податків і повинностей у Гетьманщині лише віднедавна стала предметом спеціальних історико-правових досліджень. Особливості оподаткування населення розглядалися оглядово, як правило істориками, у контексті загального висвітлення внутрішньої історії Гетьманщини: політичних подій, розвитку сільсько-го господарства, ремесел, промислів, торгівлі та соціальних відносин.

Фіскальна система як структурний елемент процесу державотворення привертала увагу таких дослідників, як В. Смолій, В. Степанков [4], Л. Гвоздик-Прицак [2].

Спеціальним предметом історико-правових досліджень вона стала в працях В. Барвінського, С. Голубки [3], В. Борисенка, О. Лазаревського, С. Павленка. В. Барвінський уперше в українській історіографії охарактеризував основні види державних повинностей, а також податків сільського населення [1]. В. Борисенко зробив спробу комплексно вивчити питання державних податків та повинностей населення Лівобережної України в другій половині XVII ст. У праці С. Павленка, яка охоплює період гетьманування І. Мазепи, була подана приблизна сума податкових зборів до військового скарбу на рубежі XVII – XVIII ст., а також розмір оподаткування середньостатистичного мешканця Гетьманщини [5, с. 6].

З-поміж них слід відзначити історичне дослідження В. Утвенка, у якому автор розкрив процес формування основних видів державних податків та повинностей населення на території Лівобережної України протягом другої половини XVII – початку XVIII ст., де було встановлено їх розмір, механізм стягнення [5, с. 6]. Основними джерелами дослідження є рукописні матеріали архівних зібрань та опубліковані документи. Серед видів джерел найбільш важливе значення мають статистичні матеріали (слідства, ревізії), які подають пряму інформацію стосовно державних податків та повинностей населення. Актіві документи (універсали гетьманів, полковників та сотників, царські жалувані грамоти) хоч і подають опосередковану інформацію, але віді-

грають важливу роль, оскільки збереглися у великій кількості.

Дореволюційні та сучасні вітчизняні дослідники фіскальної системи Гетьманщини не розмежовували податки та повинності за формою оподаткування (на прями та непрямі). В основу їх класифікації були покладені такі критерії, як суб'єкти оподаткування (пополиті, селяни, міщани, козацька старшина, рядові козаки, реєстрове козацтво), об'єкти оподаткування (продукти, худоба, будинки, земля, дохід тощо) та цільове призначення (загальнодержавне утримання та військово).

Таким чином, на сьогодні відсутнє комплексне історико-правове дослідження, яке вирішувало проблему прямого оподаткування населення України в період Гетьманщини (середина XVII – початок XVIII ст.).

Виклад основного матеріалу. Прямі податки юридичною наукою визначаються як податки, що справляються в процесі придбання й акумуляції матеріальних благ, визначаються розміром об'єкта оподаткування, включаються в ціну товару та сплачуються виробником або власником. Прямі податки у свою чергу поділяються на особисті, що сплачуються платником податків за рахунок і залежно від одержаного ним доходу (прибутку) із урахуванням платоспроможності платника; та реальні (англ. real – майно) – з майна, в основі яких лежить передбачуваний середній дохід.

Фінансова система Гетьманщини часів Б. Хмельницького сформувалася значною мірою під впливом Речі Посполитої. Це виявилось, зокрема, у збереженні частини польських податків, які існували на території України до Національно-визвольної війни середини XVII ст. [3, с. 148]. Відтак для висвітлення фінансів Української держави треба врахувати скарбовий устрій Польщі на українських землях перед Хмельниччиною. Однак Б. Хмельницький не перейняв беззастережно польської скарбової системи, а пристосував її до потреб своєї держави. Різниця полягає в тому, що в польській системі були королівщини і великі маєтки магнатів. Польський державний скарб базувався на королівщинах, тоді як Б. Хмельницький передав до Військового скарбу весь земельний фонд, тобто, крім королівщини, ще й землі польських магнатів і римо-католицької церкви. У польській системі скарбовості так звана кварта (1/4 із доходів королівщини) йшла на утримання армії. В українській системі Б. Хмельницький не був обмежений кварталом і міг вкласти до Військового скарбу суми, потрібні на утримання дипломатії та армії. Тобто в його диспозиції були побори з усього земельного фонду, а також прибутки з внутрішньої і зовнішньої торгівлі. Це, власне, доведено на прикладі українсько-молдавських економічних стосунків за гетьманування Б. Хмельницького, тим більше, що гетьман дотримувався тих самих суспільно-економічних концепцій, що й на початку визвольної війни. Отже, Українська держава за своїм устроєм відійшла від Польщі, але залишилися з певними змінами давні відносини, викликані потребами нових обставин [2, с. 101–102].

Юридичною підставою для зібрання податків із населення Лівобережної України з 1654 до 1727 р. були відомі пункти Б. Хмельницького, на які часто посилялися московське і місцеве керівництво. Перше – для підтвердження своїх централізаційних прагнень, а друге – для охорони своїх привілеїв. Насамперед слід звернути увагу на 4 пункт договірних статей 27 березня 1654 р. Зокрема на ту, обставину, що статті не вказують, які саме прошарки населення повинні нести податковий тягар і принципи оподаткування. Пункт 17 гарантував збереження козацьких і шляхетських вольностей, висунув такий принцип: «Кто казак, тот будет вольность казацкую иметь, а кто пашенный крестьянин, тот будет должность обykleю Его Царскому Величеству отдавать». Замовчування в цьому пункті про обов'язки козаків і шляхти, а також доручення стягнення грошових і хлібних доходів п. 4 посадовим особам магістратського управління дозволяє допускати, що творці договору хотіли тягар оподаткування покласти на селян і міщан [1, с. 820].

Картина фінансової системи Гетьманщини відрізнялася схематичністю і неповнотою, за нею не можна скласти ясного уявлення про податки. Не слід забувати, що в кожному полку були свої місцеві особливості в оподаткуванні, так як полковники своєю владою могли вводити власні збори на військові потреби [1, с. 824].

За підрахунками І. Крип'якевича в гетьманській державі налічувалося понад 1 млн жителів. Одне з головних джерел прибутку держави Б. Хмельницького складала побори, складовою частиною яких було «подимне». За свідченням київського полковника Павла Тетері – українського посла у Москві – у липні-серпні 1657 р. від одного «диму» збирали по 1, 2 або 3 золотих польських. Із підрахунку, що одна сім'я складалася в середньому з 4–5 осіб, то $1\ 000\ 000 : 4 = 250\ 000$ сімей або $1\ 000\ 000 : 5 = 200\ 000$ сімей – середня становить 225 000 сімей. Виходить, що «подимне» становило, якщо по 1 золотому польському 225 000 польських золотих, якщо по 2 – 450 000 польських золотих, якщо по 3 – 675 000 польських золотих. У середньому річно «подимне» становило приблизно 443 000 польських золотих [2, с. 110–111].

Крім постійного земельного податку «подимне», був також надзвичайний податок, що називався «стація», який посполиті і міщани сплачували на користь гетьмана та найманого війська. Одиницею оподаткування вважався двір, тобто господарство. Стацію збирали близько 9 польських золотих із двору. У часи Богдана Хмельницького було в середньому 225 000 дворів. Помноживши 225 000 дворів на 9 польських золотих, отримаємо суму 2025 000 польських золотих. Отже, стація давала Військовому скарбу 2025 000 польських золотих. Для порівняння розглянемо дані про стацію в Польщі. Одиницею оподаткування був лан із королівщини від посіlostей духовних і посіlostей шляхти. У тогочасній Польщі стація вносила 20 польських золотих від лану [2, с. 112]. Якщо спочатку стація збиралася переважно натурою, частково – грішми, то на рубежі XVII–XVIII ст.

все більшого поширення набуває грошова стація при збереженні в значній мірі натуральної. В одних селах була лише натуральна стація, в інших – грошова, часто поєднувалися натуральні та грошові збори. При цьому влада Гетьманщини враховувала, чи були в посполитих гроші на момент сплати цього податку або ні. Якщо на гетьмана із сільського населення збиралася річна стація, то на користь найманого війська посполиті сплачували цей податок раз у один-два місяці. Одиницею оподаткування була робоча худоба, а в деяких регіонах – плуг. При цьому влада Гетьманщини враховувала матеріальне становище селянської родини. Середній розмір стації на гетьмана, яку сплачували посполиті, що мали робочу худобу, становив 1–2 золотих. Разом із місячним збором на утримання найманого війська (0,2–0,25 золотого) середній розмір цього податку дорівнював 4–5 золотих. Села, які були підпорядковані магістратам та ратушам, крім сплати стації на гетьмана, давали кошти і на утримання міської адміністрації [5, с. 6–7].

Податки з промислів сплачували ті посполиті, які займалися ними. Такі промисли, як винокуріння, виробництво меду, борошномельний промисел були поширені на всій території Гетьманщини, дьогтьовий та поташний промисли розвивалися лише на півночі, селітряний – на півдні. Тютюн посполиті вирощували в південних полках, однак зустрічалися плантації цієї культури в деяких сотнях Чернігівського та Ніжинського полків. Натуральні збори з промислів часто становили десяту частину прибутку (тютюнова, медова, дьогтьова десятина) або від 1/3 до 2/3 прибутків із селянських млинів. Грошові збори з промислів (податок з виробництва горілки – «показанщина», з селян-мельників («показанщина» та «поколющина»), з пивоваріння – «скапщина» в багатьох випадках мали фіксований розмір, відрізняючись лише в залежності від полків та сотень. Орендні збори поширювалися лише на посполитих, які займалися шинкуванням горілкою [5, с. 6–7].

Піддані світських та духовних землевласників, користуючись протекцією своїх панів, виконували низку повинностей у значно менших обсягах або просто звільнялися від них. Однак підводна повинність, утримання на постій найманого війська, ремонтно-будівельні роботи поширювалися на всі категорії сільського населення, тоді як на утримання артилерії чи військової музики залучалися лише окремі села.

Під час оподаткування міського населення, яке становило до 10% населення Гетьманщини, при зборі податків враховувалися різні групи міського населення за родом занять. Орні міщани були головними платниками натуральної та грошової стації до гетьманського двору, яка збиралася від робочої худоби чи в залежності від прибутків. Крім того, значна частина цієї групи міського населення займалася промислами, сплачуючи додаткові податки до військового та полкових скарбів. Промислові міщани сплачували податки переважно з промислів натурою або грішми. Ярмаркові та торговельні збори, які сплачували дрібні торгівці, надходили до міських бюджетів, частково до військового та полкових скарбів. Купці, які займали-

ся закордонною торгівлею, сплачували лише ввізне і вивізне мита (індукту та евекту), розмір яких дорівнював приблизно 2% від вартості товарів. Цехові ремісники, замість сплати податків, найчастіше виконували державні повинності за своєю спеціальністю. Якщо і сплачували податки, то переважно натурою, частково – грішми. Починаючи із часів гетьманування І. Самойловича (1672–1687 рр.), переважна більшість міщан, окрім міської верхівки, залучається до сплати стації на утримання найманого війська. До державних повинностей міщан належали підводна, утримання військ, посланців, гетьмансько-старшинської адміністрації, ремонтно-будівельні роботи тощо. У більш привілейованому становищі перебували окремі цехи низки міст, у послугах яких була зацікавлена влада Лівобережної України. Вони виконували лише певні повинності, які були пов'язані з їхньою спеціальністю, звільнюючись від решти державних повинностей і в деяких випадках – від сплати державних податків. До 1669 р. міське населення Лохвиці та Ромен, а з 1669 р. – Коропа виконувало повинність лише на користь генеральної артилерії [5, с. 7].

Виконання військової повинності давало козакам низку прав та привілеїв: звільнення від основної маси державних податків і повинностей, право приватної власності на землю та інше майно, власне судочинство тощо [5, с. 12].

Реєстрові козаки платили до військового скарбу: податок із млинів – «військова мірочка», орендні збори на право продажу горілки, тютюну та дьогтю; показанщина (податок із виробництва горілки), який сплачували реєстрові козаки за часів гетьманування Д. Многогрішного (1669–1672 рр.) у розмірі 50 коп. (2,5 золотих) від горільчаного казана; медовий, тютюновий податки, збори з рибних ставок, які існували в окремих полках чи сотнях, тощо. При цьому варто підкреслити, що розміри податків, які сплачувало козацтво, були значно нижчими, ніж для посполитих та міщан [5, с. 13].

У кожному полку були свої місцеві особливості в оподаткуванні, так як полковники своєю владою могли вводити свої збори на військові потреби. При І. Скоропадському гетьманські доходи були такі: індікта – збір на ввезені товари; тютюнна десятина з посполитих, бджільна десятина (при І. Скоропадському збиралася з посполитих і рядових козаків Переяславського і 3 сотень Ніжинського полку, грошова стація з Лубенського полку від 200 до 600 руб. на рік, а з Полтавського на 300 руб., від мельників Лубенського полку показанщина і поколющина, показанщина із Чернігівського і Київського полків, а також ярмаркові з 6 сотень Чернігівського полку. У Чернігівському полку при гетьмані Д. Многогрішному у Військовий скарб надходила показанщина по 8 грошей у рік із казана. Її сплачували посполиті, які курили горілку. Рядові козаки і духовенство були від неї звільнені. При І. Самойловичі її розмір збільшився: спочатку брали по 1 руб., а потім по 40 коп. з казана. Вільні посполиті м. Сосниці і Березної давали на двір гетьманський, як і при попередніх гетьманах, річну стацію хлібом, худобою та іншими харчами. Ця натуральна повинність називалася податком на

гетьманську кухню. Посполиті – мельники сплачували поколющину і показанщину не в однаковому розмірі. У Білоуській сотні поколющина становила 60 коп. від «кола тягучого», у Седнівській і Городницькій сотнях – 40 коп., а показанщина – 1,5 руб., рядові козаки, старшина і духовенство не платили цих податків [1, с. 825].

У гетьманство І. Самойловича була введена дегтярна подать у розмірі 1,5 руб. з коня в тих місцевостях, де знаходилися в лісах дегтярні заводи, а в полкову артилерію по 20 коп. і по 4 відра дегтю. Посполиті, які володіли бортними урожаєм, платили нерівномірний податок як грошима, так і в натуральній формі. У Любецькій сотні з кожного урожаю 9 руб. в рік і 5 діжок меду, а на кожного учасника (врожаї часто належали на сябренному праві цілій групі) покладалося по 2–5 гр. і навіть по 1 руб., у Седнівській сотні по 20, 40 коп., 1 і 1,5 руб. від урожаю. Козаки сплачували медовий податок лише в Городницькій сотні. Чернігівський полковник В. Борковський встановив особливу показанщину з винників і з казанів козацьких і мужицьких по 0,5 копи в рік, однак винники старшинські і духовних володільців не платили його [1, с. 826].

При І. Мазепі залишилися ті ж збори, але з деякими змінами. Стація продуктами була замінена грошима: в Березинській і Менській сотнях вона виходила в сумі 100 руб. на рік, у Смоленській – 20 т.п. Посполиті, які мали табачні городи, залежно від їх якості, платили по 1, 2, 3 грн. Чернігівські полковники ввели нові податки: із шинкових погребів по 0,5, 1 копій на рік, від пивних казанів – по копій і по талеру [1, с. 826].

У гетьманство І. Скоропадського в деяких містечках Міні і Синявці гетьман відмінив грошову стацію через зубожіння посполитих [1, с. 826].

Різкий поворот у фінансовій справі Гетьманщини зробила Малоросійська колегія, яка взяла її у свої руки і підпорядкувала звітності. Згідно з указом 22 листопада 1722 р., 16 квітня і 3 червня 1723 р. були встановлені основи податкової реформи: 1) доходи з малоросійського народу потрібно збирати згідно пунктам Б. Хмельницького і відомостей збирачів; 2) збори, запроваджені при І. Мазепі та І. Скоропадському скасовано; 3) збори з куф, казанів, бджільна і табачна десятини, військова частина з млинів, які збиралися з посполитих та убогих козаків, «братъ со всех равно от вышних и до нижних чинов, не выключая никого»; 4) з продавців вина – по 20 і 25 коп., 5) церковні та ратушні доходи повинні були

збиратися по старому; 6) натуральна стація гетьману замінювалася грошовою [1, с. 828]. Таким чином, податковий тягар був покладений на все населення, як і на козацтво та старшину, духовенство.

Слід звернути увагу на те, що указами від 16 квітня і 3 червня 1723 р. були скасовані низка «непотребных и обременительных» для народу зборів, а саме: «записное от казанов, от приезжих купцов за место, мазенщина с посполитых людей, праздничное от казаков и мужиков, стація от подсосудков копных и пеших, подать с бобылей, не имеющих грунтов и др.». Окремі із цих зборів були введені при І. Мазепі, інші існували ще раніше, хронологія їх невідома [1, с. 827].

Відомість 1729 р. так описала нововведення колегії: «Когда стала в Глухове колегия, определила такую же показанщину, что брано на гетьманов з одних посполитых людей з казана в год по 4 пол., поухонную дачу, яку брано при гетьм. Скоропадском з тых только одних посполитых, хто поукупною горелкою шинкует, з кухвы по 2 руб., винницкую показанщину з казана по 25 коп. – братъ всю тую дачу со всех равно як з значкового и бунчукового товариства, так и старшины, владельцев духовных и мирских». Колегія встановила збори, яких «никогда ни на кого не брано»: по 2 алтына с улья домашних пчел, по 2 руб. с проданной в отвоз куфи горелки, по 2 руб. – с вышинкованой буты волосого вина, с млынов тягучих четверть по мола и по 2 зол. с млынов вешняков» [1, с. 829].

Висновки. Таким чином, фінансова система Гетьманщини своїми джерелами сягає в добу перебування України під владою Речі Посполитої, що є абсолютно логічним. Однак із початком національно-визвольної війни Б. Хмельницький пристосував уже існуючі податкові інститути до потреб нової держави. При цьому «Березневі статті» 1654 р. та закладені в них принципи стали юридичним підґрунтям для збирання податків із населення Лівобережної України аж до 1727 р. Водночас доволі широкі повноваження у сфері оподаткування мали полковники, які активно вводили додаткові збори «на військові потреби». Значними податковими привілеями користувалися реєстрові козаки, які були звільнені від основної маси державних податків і повинностей. Заснування Малоросійської колегії в 1722р. знаменувало різкий поворот у фінансовій сфері та проведення податкової реформи. Податковий тягар був розкладений на все населення: козацтво, старшину, духовенство. Перспектива подальшого дослідження полягає в розкритті еволюції правового регулювання прямих податків у XVIII ст.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Барвинский В.А. Заметки по истории финансового управления в Гетьманщине / В.А. Барвинский // Сборник статей в честь проф. В.П. Безескула (издан по поводу тридцатилетия его научно-преподавательской деятельности). – Х. : Тип. «Печатное Дело», 1914. – С. 818–831.
2. Гвоздик-Прицак Л. Економічна і політична візія Богдана Хмельницького та її реалізація в державі Військо Запорозьке / Л. Гвоздик-Прицак. – К. : ТОВ «Видавництво «Обереги», 1999. – 216 с.
3. Голубка С.М. Особливості формування та функціонування фінансової системи Гетьманщини (середина 17 – перша половина 18 ст.) // Наукові праці НДФІ : наук. зб. – Вип. 4 (53). – 2010. – С. 148–155.
4. Смолій В. Політична система українського суспільства в роки Національної революції 17 ст. / В. Смолій, В. Степанков. – К. : Інститут історії України, 2008. – 120 с.
5. Утвенко В.В. Формування української фіскальної системи в добу Гетьманщини (друга половина XVII – початок XVIII ст.) : автореф. ... канд. істор. наук : спец. 09.00.12 «Українознавство» / В.В. Утвенко. – К. : Київ. нац. у-т ім. Т. Шевченка, 2005. – 19 с.